भारतीय लोकप्रशासनातील सद्यस्थिती आणि आव्हाने

डॉ. विजय जालिंदर देठे सहा. प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर

ईमेल :dethevijay11@gmail.com मोब. 9011648987

- **प्रस्तावना**

भारतात लोकप्रशासनाचा इतिहास प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत विविध टप्प्यातून गेला आहे. प्रशासन व्यवस्थेचा विकास सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीनुसार घडत गेला. लोकप्रशासन हा कोणत्याही देशाच्या प्रगतीसाठी महत्त्वाचा घटक असतो. भारतीय लोकप्रशासन हा देशाच्या विकासाचा एक महत्वपूर्ण घटक मानला जातो. लोकप्रशासन हे लोकशाही व्यवस्थेतील एक महत्त्वाचे अंग असून सरकारच्या धोरणांची अंमलबजावणी, लोकसेवा वितरण आणि समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी आवश्यक यंत्रणा म्हणून कार्य करते. भारतासारख्या लोकशाही देशांमध्ये प्रशासनासमोर अनेक समस्या व आव्हाने उभे आहेत या समस्यांचा व आव्हानांचा सामना करण्यासाठी प्रशासनाला गतिशील, पारदर्शक आणि लोकाभिमुख होण्याची आवश्यकता आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतीय लोकप्रशासनाची सद्यस्थिती समस्या आणि आव्हाने या विषयाच्या अनुषंगाने मांडणी करण्यात आलेली आहे.

- **उद्देश**

1) भारतामधील प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक आणि सद्यकालीन प्रशासन व्यवस्थेचा आढावा घेणे.
2) आधुनिक भारतातील लोकप्रशासनाचा अभ्यास करणे.
3) भारतीय लोकप्रशासनातील समस्या आणि आव्हाने यांचा अभ्यास करणे.

- **भारतातील लोकप्रशासनाचा उदय आणि विकास**

भारतात लोकप्रशासनाचा इतिहास प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत विविध टप्प्यांतून गेला आहे. प्रशासन व्यवस्थेचा विकास सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितींनुसार घडत गेला. लोकप्रशासन हा कोणत्याही देशाच्या प्रगतीसाठी महत्त्वाचा घटक असतो. भारतातील लोकप्रशासनाचा विकास खालील टप्प्यांमध्ये अभ्यासता येईल.

१. प्राचीन भारतातील लोकप्रशासन

भारताच्या प्राचीन काळात प्रशासन व्यवस्थित आणि शिस्तबद्ध पद्धतीने चालवले जात होते. विशेषतः मौर्य आणि गुप्त साम्राज्यात प्रशासनाची उत्कृष्ट रचना दिसून येते.

(अ) मौर्य साम्राज्य (इ.स.पूर्व 321 - 185)

- चाणक्याच्या अर्थशास्त्रात प्रशासनाच्या तत्त्वांचा सविस्तर उल्लेख आहे.
- राजा सर्वोच्च प्रशासनकर्ता होता आणि त्याला सहाय्यक म्हणून मंत्रीमंडळ होते.
- प्रांतीय, जिल्हा आणि स्थानिक स्तरावर अधिकारी नियुक्त केले जात.
- अमात्य, राजुक, युक्त आणि ग्रामिक असे प्रशासकीय अधिकारी होते.

(ब) गुप्त साम्राज्य (इ.स. 319 - 550)

- गुप्तकाळात प्रशासन अधिक सुटसुटीत आणि विकेंद्रीकरणाकडे झुकणारे होते.
- प्रशासकीय विभाग - 'प्रदेश', 'विषय', आणि 'ग्राम' यामध्ये विभागले होते.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांना महत्त्व दिले गेले.

२. मध्ययुगीन भारतातील लोकप्रशासन

मध्ययुगीन भारतात दिल्ली सल्तनत आणि मुघल साम्राज्याच्या काळात प्रशासनाच्या पद्धतीत महत्त्वाचे बदल झाले.

(अ) दिल्ली सल्तनत (इ.स. 1206 - 1526)

- इक्तादारी प्रणाली - मोठ्या भूभागांची जबाबदारी इक्तेदारांकडे दिली जात असे.
- शासक आणि प्रशासकीय अधिकाऱ्यांमध्ये इस्लामिक कायद्यांचा मोठा प्रभाव होता.

(ब) मुघल प्रशासन (इ.स. 1526 - 1857)

- मानसबदारी प्रणाली - प्रशासन व सैन्याची जबाबदारी मानसबदारांकडे असायची.
- सूबेदार, परगणा अधिकारी, आणि कोतवाल यांची स्पष्ट कार्ये होती.
- कर संकलनासाठी जारिब आणि तोडरमल यांची व्यवस्था महत्त्वाची होती.

३. ब्रिटिशकालीन लोकप्रशासन (इ.स. 1757 - 1947)

ब्रिटिश सत्तेच्या स्थापनेनंतर भारतीय प्रशासनावर इंग्रजी व्यवस्थेचा प्रभाव पडला.

. १७७३ चा रेग्युलेटिंग ॲक्ट - गव्हर्नर जनरलचा पदभार सुरू झाला.

- १८५८ चा भारत सरकार कायदा - ब्रिटिश क्राऊनने प्रशासनाची जबाबदारी घेतली.
- भारतीय नागरी सेवा (ICS) - भारतीयांना प्रशासकीय पदांवर फारशी संधी दिली जात नव्हती.
- १८६१, १९०९, १९१९, १९३५ च्या सुधारणा - भारतीयांच्या सहभागात वाढ.

४. स्वातंत्र्यानंतरचे लोकप्रशासन (१९४७ - पुढे)

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय लोकप्रशासन लोकशाही मूल्यांवर आधारित बनले.

- १९५० - भारतीय संविधान लागू - लोकप्रशासन लोकशाही प्रणालीवर आधारित झाले.
- भारतीय प्रशासकीय सेवा (IAS) आणि भारतीय पोलीस सेवा (IPS) यांची स्थापना झाली.
- पंचायती राज प्रणाली (१९५९) - स्थानिक स्वराज्य संस्थांना महत्त्व दिले.
- १९९१ - आर्थिक उदारीकरणानंतर प्रशासनात तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला.
- डिजिटल इंडिया, ई-गव्हर्नन्स, आधार, आणि RTI सारखी नवीन धोरणे लागू झाली.

- **भारतीय लोकप्रशासनासमोरील आव्हाने**

लोकप्रशासन हा कोणत्याही देशाच्या शासनव्यवस्थेचा कणा असतो. भारतासारख्या बहुजनसमाज असलेल्या लोकशाही देशात लोकप्रशासनासमोर अनेक आव्हाने उभी आहेत. या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी प्रशासनाला गतिशील, पारदर्शक आणि लोकाभिमुख होण्याची आवश्यकता आहे.

१. भ्रष्टाचार आणि प्रशासनातील अपारदर्शकता

भारतीय लोकप्रशासनासमोर सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे भ्रष्टाचार. प्रशासकीय निर्णयप्रक्रियेत पारदर्शकतेचा अभाव आणि जबाबदारी निश्चित करण्याची अपुरी व्यवस्था यामुळे भ्रष्टाचार वाढतो.

२. तांत्रिक प्रगतीचा अभाव

आज जग डिजिटल युगात वावरत आहे, पण भारतातील अनेक सरकारी कार्यालये अद्याप जुन्या पद्धतींवर कार्यरत आहेत. ई-गव्हर्नन्स प्रणाली प्रभावीपणे लागू न होणे हे देखील एक मोठे आव्हान आहे.

३. राजकीय हस्तक्षेप

प्रशासनाचे निर्णय आणि कारभार अनेकदा राजकीय दबावाखाली घेतले जातात. यामुळे प्रशासनाची कार्यक्षमता प्रभावित होते आणि योग्य धोरणे अंमलात येण्यात विलंब होतो.

४. जनतेचा अल्प सहभाग

लोकशाहीमध्ये जनतेचा सहभाग महत्त्वाचा असतो, पण अजूनही भारतात लोकसंख्येचा मोठा वर्ग प्रशासन प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभागी होत नाही. यामुळे प्रशासन जनतेच्या गरजांनुसार प्रभावीपणे कार्य करू शकत नाही.

५. संसाधनांचे अपुरे व्यवस्थापन

भारतात लोकसंख्या मोठी असल्याने, संसाधनांचा तुटवडा हा कायमस्वरूपी प्रश्न आहे. वित्तीय व्यवस्थापन, पायाभूत सुविधा, आणि मानवी संसाधने यांचा योग्य प्रकारे उपयोग न केल्यास प्रशासन प्रभावी ठरत नाही.

६. सामाजिक आणि सांस्कृतिक विविधता

भारत हा विविध भाषिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक समुदायांचा देश आहे. प्रशासनासमोर हे मोठे आव्हान आहे की, सर्व घटकांना समान न्याय आणि सेवा पुरविण्यासाठी धोरणे आखावी लागतात.

७. कायद्यांची अंमलबजावणी आणि लोकशाही अधिकार

भारतात अनेक कायदे अस्तित्वात असले तरी त्यांची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे होत नाही. पोलिस, न्यायव्यवस्था आणि इतर संस्थांच्या कार्यक्षमतेवरही प्रशासकीय परिणाम होतो.

८. शहरीकरण आणि स्थलांतर

झपाट्याने वाढणारे शहरीकरण आणि स्थलांतरित लोकसंख्या हे प्रशासनासाठी मोठे आव्हान आहे. नागरी सुविधांचे योग्य नियोजन न केल्यास दळणवळण, आरोग्यसेवा, पाणीपुरवठा यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये अडचणी निर्माण होतात.

९. हवामान बदल आणि पर्यावरण संरक्षण

पर्यावरणीय प्रश्न आणि हवामान बदल याचा परिणाम प्रशासनाच्या धोरणांवर होत आहे. नैसर्गिक आपत्ती, प्रदूषण आणि संसाधनांची टिकावूता हे प्रशासनासमोर मोठे प्रश्न आहेत.

- **भारतीय लोकप्रशासनाची सद्यस्थिती**

भारतीय लोकप्रशासन हा देशाच्या विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. हे प्रशासन लोकशाही व्यवस्थेतील एक महत्त्वाचे अंग असून, सरकारच्या धोरणांची अंमलबजावणी, लोकसेवा वितरण आणि समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी आवश्यक यंत्रणा म्हणून कार्य करते. परंतु, आजच्या घडीला भारतीय लोकप्रशासन अनेक आव्हानांना सामोरे जात आहे.

१. लोकप्रशासनातील प्रमुख समस्या

अ. भ्रष्टाचार आणि अपारदर्शकता

भारतातील प्रशासन व्यवस्थेमध्ये भ्रष्टाचार ही एक मोठी समस्या आहे. शासकीय कामकाजात पारदर्शकतेचा अभाव, लालफीतशाही, आणि प्रामाणिक अधिकाऱ्यांवर राजकीय दबाव यामुळे प्रशासनावर जनतेचा विश्वास कमी होत आहे.

ब. तांत्रिक विकासातील मागे राहणे

तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर न केल्यामुळे अनेक शासकीय विभाग अजूनही पारंपरिक आणि वेळखाऊ पद्धतींवर अवलंबून आहेत. डिजिटल इंडिया योजनेअंतर्गत अनेक सुधारणा केल्या गेल्या असल्या तरी, स्थानिक पातळीवर अद्याप प्रभावी अंमलबजावणी झाली नाही.

क. कार्यक्षमतेचा अभाव आणि लालफीतशाही

प्रशासनातील अधिकाऱ्यांचा कार्यशैलीतील विलंब, अनावश्यक कागदपत्रांची मागणी आणि प्रक्रियांची गुंतागुंत यामुळे सामान्य नागरिकांना सरकारी सेवांचा लाभ घेण्यासाठी अनेक अडचणी येतात.

ड. लोकसहभागाचा अभाव

प्रशासनाच्या निर्णयप्रक्रियेमध्ये लोकांचा सहभाग मर्यादित आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था सक्षम असूनही, त्या पूर्ण क्षमतेने कार्यरत नाहीत. त्यामुळे नागरिकांच्या गरजेनुसार धोरणे बनविण्यात अडथळे येतात.

२. भारतीय लोकप्रशासनातील सुधारणा आणि उपाययोजना

अ. ई-गव्हर्नन्सचा प्रभावी वापर

डिजिटल तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून प्रशासन अधिक पारदर्शक आणि गतिमान होऊ शकते. विविध सेवा ऑनलाइन उपलब्ध करून नागरिकांना सहज सुविधा देता येतील.

ब. प्रशासनिक सुधारणा आणि जबाबदारीचे विकेंद्रीकरण

स्थानिक प्रशासन आणि पंचायत राज संस्थांना अधिक स्वायत्तता दिल्यास, स्थानिक गरजांनुसार विकास अधिक प्रभावीपणे होऊ शकतो.

क. लोकसहभाग आणि सामाजिक जबाबदारी वाढवणे

लोकप्रशासनातील निर्णयप्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग वाढवण्यासाठी अधिक लोकाभिमुख धोरणे आवश्यक आहेत.

ड. भ्रष्टाचारविरोधी कठोर उपाययोजना

भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी मजबूत कायदे आणि त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक आहे. अधिकाऱ्यांची जबाबदारी निश्चित करून भ्रष्टाचाराला आळा घालता येईल.

- **निष्कर्ष**

भारतातील लोकप्रशासनाने वेगवेगळ्या काळांमध्ये विविध बदल अनुभवले आहेत. प्राचीन काळातील राजशाही व्यवस्था, मध्ययुगीन काळातील केंद्रीकरण, ब्रिटिशांच्या काळातील कडक प्रशासकीय नियम, आणि स्वातंत्र्यानंतर लोकशाही प्रशासन – अशा अनेक टप्प्यांतून लोकप्रशासनाचा विकास झाला आहे. आज भारतीय प्रशासन पारदर्शकता, डिजिटल सुविधा, आणि विकेंद्रीकरणावर भर देत आहे. भविष्यात, तंत्रज्ञान आणि लोकसहभागामुळे भारतीय लोकप्रशासन अधिक सक्षम होईल.

भारतीय लोकप्रशासनासमोरील या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर, पारदर्शकता, जबाबदारीचे निश्चितीकरण आणि जनतेचा सहभाग वाढविणे आवश्यक आहे. प्रशासनाला गतिशील आणि लोकाभिमुख बनवण्यासाठी सुधारित धोरणे आणि आधुनिक उपाययोजना राबवाव्या लागतील.

भारतीय लोकप्रशासन हा देशाच्या प्रगतीसाठी एक महत्त्वाचा घटक आहे. प्रशासनात अधिक पारदर्शकता, लोकसहभाग आणि तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर केल्यास, लोकशाही अधिक सक्षम आणि नागरिकहितवादी बनू शकते. प्रशासनात सुधारणा केल्यास देशाच्या सर्वांगीण विकासाला गती मिळेल आणि भारतीय प्रशासन अधिक कार्यक्षम व प्रभावी होईल.

- **संदर्भग्रंथ :**

१) भारत में लोक प्रशासन: (अवस्था आणि अवस्थी)
२) भारतीय लोक प्रशासन: (Arora and Goyal)
३) लोक प्रशासनाचे नवीन क्षितिज: (Mohit Bhattacharya)
४) भारतातील सार्वजनिक प्रशासन पहिली आवृत्ती – माहेश्वरी
५) भारतातील सार्वजनिक प्रशासन - बी.एल. फडिया
६) लोक प्रशासन - लक्ष्मीकांत